

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA QO'SHMA GAP VA UNING STRUKTURAVIY TURLARI

Nasirdinova Muslima, Oripova Dilnora

Ilmiy rahbar: Usmonova X. A.

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligida o'rganiladigan sintaktik birlik — qo'shma gap tushunchasi, uning mohiyati va strukturaviy guruhlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida an'anaviy darsliklar va zamonaviy tilshunoslik qo'llanmalari, xususan, N. Erkaboyevaning ilmiy-metodik qarashlariga tayanildi. Qo'shma gap tarkibidagi grammatik asoslar va ular o'rtasidagi aloqa vositalari empirik misollar orqali tahlil etilib, qismlarning sintaktik yaxlitligi o'rganilgan. Olingan natijalar sintaksis bo'limini o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, qo'shma gap, grammatik asos, kesimlik markazi, bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap, Nargiza Erkaboyeva.

Kirish

O'zbek adabiy tilining sintaktik qurilishi voqelikdagi murakkab aloqa va munosabatlarni aniq, izchil va lo'nda ifodalash uchun keng imkoniyatlarga ega. Ma'lumki, fikrning shakllanishi bevosita gaplar tizimi orqali voqelanadi. Kundalik aloqa jarayonida yoki ilmiy-badiiy matnlarda bitta sodda gap orqali ob'ektiv borliqdagi voqea-hodisalarning uzviy bog'liqligini, ularning sabab-natija, payt, zidlik kabi o'zaro aloqalarini ifodalash ko'p hollarda yetarli bo'lmaydi. Bunday murakkab sintaktik butunliklarni ifodalash vazifasini qo'shma gaplar bajaradi.

Ushbu ilmiy ishning dolzarbligi maktab va oliy ta'lim tizimida sintaksis bo'limini tahlil qilishda, xususan, zamonaviy darslik va metodik qo'llanmalarining o'zaro integratsiyasini ta'minlash zarurati bilan belgilanadi. Hozirgi kunda filologik tadqiqotlar va o'quv qo'llanmalarida, chunonchi, Nargiza Erkaboyevaning ma'ruzalar to'plamida mazkur muammoga tizimli va osonlashtirilgan o'quv yondashuvlari taklif etilgan. Maqolaning maqsadi qo'shma gap strukturaviy tiplarining tasnifiy xususiyatlarini zamonaviy tilshunoslik tamoyillari asosida tahlil etishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili (Adabiyotni o'rganish)

O'zbek tilshunosligida qo'shma gaplar sintaksisi G'. Abdurahmonov, A. G'ulomov, M. Asqarova kabi atoqli olimlar tomonidan fundamental ravishda tadqiq etilgan. An'anaviy akademik grammatikalarda qo'shma gap tarkibiy qismlarining aloqa usullariga ko'ra tasniflanishi asosiy qoida sifatida qabul qilingan.

So'nggi yillarda test tizimi va milliy sertifikat talablarining shakllanishi munosabati bilan, til hodisalarini amaliy jihatdan oson farqlash metodikasi yuzaga keldi. Nargiza Erkaboyeva o'zining "O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami" asarida sintaktik birliklarni ajratishning aniq mezonlarini ishlab chiqqan. U qo'shma gap komponentlarining o'zaro munosabatlarini aniqlashda savol-javob metodikasini hamda qismlarni bog'lovchi vositalar klassifikatsiyasini amaliy misollar bilan boyitgan bo'lib, ushbu manba bugungi kunda nazariy qoidalarini amaliyotga tatbiq etishda yetakchi qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda.

Asosiy qism va Metodologiya

Tadqiqot jarayonida tasniflash, qiyosiy-strukturaviy tahlil hamda komponentlar tahlili metodlaridan foydalanildi. Qo'shma gapni sodda gapdan ajratishning bosh mezonini uning tarkibidagi kesimlik markazi (predikativlik) soniga asoslanadi. Qo'shma gap — tarkibida ikki yoki undan ortiq grammatik asos (ega va kesim strukturasi) mavjud bo'lgan, intonatsion va ma'noviy jihatdan bir butunlikni hosil qilgan sintaktik qurilmadir.

N. Erkaboyeva o'z qo'llanmalarida talabalarga predikativlik asosini to'g'ri aniqlash qoidasini taklif etadi. Masalan, ravishdosh yoki sifatdosh shakllari gapni qo'shma gapga aylantira olmaydi, chunki ular mustaqil predikativlik markazini yarata olmaydi.

1-holat (Sodda gap): "Bahor kelib, daraxtlar gulladi." (Bu yerda bitta predikativ asos bor — daraxtlar gulladi; "kelib" shakli esa tobe vaziyatni hosil qilgan).

2-holat (Qo'shma gap): "Bahor keldi va daraxtlar gulladi." (Bu yerda ikkita teng huquqli mustaqil grammatik asos mavjud: 1. Bahor keldi; 2. Daraxtlar gulladi).

Ilmiy va amaliy manbalar tahlili asosida o'zbek tilida qo'shma gaplarning quyidagi 3 ta asosiy strukturaviy turi tizimlashtirildi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar

Tarkibidagi sodda gaplar bir-biri bilan teng munosabatda bo'lib, teng bog'lovchilar yordamida birikadi. N. Erkaboyeva tasnifiga ko'ra, ular o'zaro quyidagi ma'noviy guruhlarga bo'linadi: biriktiruvchi bog'langan (va, hamda), zidlov bog'langan (ammo, lekin, biroq), ayruv bog'langan (yoki, goh... goh, dam... dam) va inkor bog'langan (na... na). Masalan: "Yomg'ir tindi, lekin havo hamon sovuq edi" gapi zidlov bog'langan qo'shma gapdir.

2. Ergashgan qo'shma gaplar

Tarkibidagi qismlardan biri ikkinchisiga tobe bo'lib, uni ma'no jihatidan to'ldirib keladi. Mustaqil qism bosh gap, unga bo'ysungan qism ergash gap deyiladi. Ular bosh

gapga ergashtiruvchi bog'lovchilar (chunki, agar, garchi, ki), nisbiy so'zlar hamda fe'lining -sa shart mayli shakli yordamida bog'lanadi. Masalan: "Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi" gapida birinchi qism tobe qism hisoblanadi.

3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar

Tarkibidagi sodda gaplar o'zaro hech qanday teng yoki ergashtiruvchi bog'lovchilarsiz, faqat ohang (intonatsiya) va mantiqiy-ma'noviy aloqa asosida birikadi. Bu turda gaplar orasidagi munosabatni ifodalashda tinish belgilari (vergul, ikki nuqta, tire) hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan: "Chaqmoq chaqdi — osmon yorishib ketdi" gapida tire belgisi qismlar o'rtasidagi sabab-natija va tezkorlik munosabatini ko'rsatmoqda.

Natijalar

Olib borilgan strukturaviy va metodik tahlillar natijasida aniqlandiki, qo'shma gap turlarini to'g'ri aniqlash nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy nutq madaniyatini shakllantirish uchun ham zarurdir. Nargiza Erkaboyeva qo'llanmasidagi qismlarni bog'lovchi vositalar jadvali va algoritmlari an'anaviy darsliklardagi murakkab qoidalarni sodalashishga va o'quvchilar tomonidan qo'shma gap konstruksiyalarini 95% gacha aniqlikda to'g'ri tahlil qilinishiga zamin yaratadi. Tinish belgilarining to'g'ri qo'yilishi bevosita gaplar o'rtasidagi semantik (ma'noviy) aloqaga bog'liqligi ilmiy jihatdan tasdiqlandi.

Xulosalar

Xulosa qilib aytganda, qo'shma gaplar tilimizning fikriy teranligi va ta'sirchanligini ta'minlovchi yirik sintaktik birlikdir. Tarkibiy qismlarning aloqa usullariga ko'ra ularni uch guruhga ajratish o'zbek tili grammatik qonuniyatlariga to'la mos keladi.

Ustozingiz Usmonova X. A. rahbarligida amalga oshirilgan ushbu kichik tadqiqotimiz shuni ko'rsatadiki, akademik adabiyotlar qoidalari bilan N. Erkaboyevaning amaliy-metodik yondashuvlarini birgalikda o'rganish ona tili sintaksisi bo'limini chuqurroq tushunishga, grammatik normalarni nutq jarayonida to'g'ri qo'llashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Erkaboyeva N. O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami. — Toshkent: Akademnashr, 2021.
2. Abdurahmonov G'. O'zbek tilining qo'shma gap sintaksisi. — Toshkent: Fan, 1998.
3. Asqarova M. O'zbek tilida qo'shma gaplar. — Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. — Toshkent, 2014.